

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№3 (31) шілде-қыркүйек 2022

ISSN 2710-3994

Бас редактор:

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызығыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусеитова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvyus Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Раушан Жәліқызы

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:
Кубеев Рустан Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:

Раушан Жәліқызы

Технический секретарь:

Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Raushan Zhalikyzy

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_31_3_289-300

FTAMP 03.20.00

ИСЛАМДЫҚ ЖӘНЕ ХРИСТИАНДЫҚ ЖЕРАСТЫ МІНАЖАТ ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ОРТАҚ БЕЛГІЛЕР

Х.М.Түрсүн¹ , С.Т. Шаметов^{2*} , М.С. Исаев¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан;

²«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Қазақстан, Түркістан.

*Автор-корреспондент:

E-mail: Shayan_68@mail.ru (Шаметов), khazretali.tursun@ayu.edu.kz (Түрсүн), mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев).

Аңдатпа. Мақала ислам және христиан діндерінің жерасты мінажат орындары туралы ғылыми деректерді саралап, тарихи-салыстырмалы талдауға арналған. Әлемдік жетекші діндердің жерасты мінажат орындарының құрылысы мен қызметі, олардың рухани дәстүрлеріндегі ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне қатысты ғылыми тұжырымдардың мазмұны ашылады.

Әлемдік діндердің тәжірибесі мен танымында жерасты мінажат орындарының қалыптасу тарихы туралы ізденістерде тарихи-салыстырмалы тәсілді қолдану олардың ортақ белгілері мен ұқсастықтарын мақаланың басты мазмұнын құрайды.

Діни жерасты мінажат орындарының тарихы мен салынған уақытын, қызметін нақтылау объектінің типологиялық функциясын дәл анықтау, жерасты мінажат орындарының атқарған діни-рухани қызметінің мазмұнын ашу, оның қоғамдық-әлеуметтік ортаға ықпал-әсерін зерттеу барысында теология ғылымының зерттеу тәсілдері қолданылды.

Әлемдік жетекші діндердегі құлшылық дәстүрлері мен діни ғибадатханалардың архитектуралық ұқсастықтары мен ерекшеліктері саралана отырып, ғылыми айналымға ұсынылады.

Түйін сөздер: Жерасты ғибадатханалары, құрылысы мен қызметі, ортақ қағидалары, қылу, сопылық.

МРНТИ 03.20.00

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИСЛАМСКИХ И ХРИСТИАНСКИХ ПОДЗЕМНЫХ МОЛИТВЕННЫХ МЕСТ

Х.М.Турсун¹, С.Т. Шаметов^{2*}, М.С. Исаев¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави, Казахстан. Туркестан;

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»,
Казахстан. Туркестан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: Shayan_68@mail.ru (Шаметов), khazretali.tursun@ayu.edu.kz (Түрсүн), mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев).

Анотация. Статья посвящена анализу и историко-сравнительному анализу научных данных о подземных культах ислама и христианства. Раскрывается содержание научных выводов, касающихся устройства и деятельности подземных молитвенных мест ведущих мировых религий, их сходства и особенностей в духовных традициях.

Применение историко-сравнительного подхода в исследованиях по истории формирования подземных молитвенных мест в опыте и познании мировых религий обуславливает их общие черты и сходство.

При уточнении истории и времени возведения, функционирования религиозных подземных молитвенных мест были использованы методы исследования богословской науки, позволяющие точно определить типологическую функцию объекта, раскрыть содержание религиозно-духовной деятельности подземных молитвенных мест, определить их влияние на общественно-социальную среду.

Представлены в научный оборот с анализом традиций богослужений и архитектурных сходств и особенностей религиозных храмов в ведущих мировых религиях.

Ключевые слова: подземные храмы, архитектура и деятельность, общие принципы, хилват, суфизм.

IRSTI 03.20.00

COMMON FEATURES IN THE CONSTRUCTION AND OPERATION OF ISLAMIC AND CHRISTIAN UNDERGROUND PRAYER PLACES

H.M.Tursun¹, S.T. Shametov^{2*}, M.S. Isaev¹

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Kazakhstan, Turkestan;

²State Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Kazakhstan, Turkestan.

*Corresponding author:

E-mail: Shayan_68@mail.ru (Shametov), khazretali.tursun@ayu.edu.kz (Tursun), mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Isaev).

Abstract. The article is devoted to the analysis and historical and comparative analysis of scientific data on the underground cults of Islam and Christianity. The content of scientific conclusions concerning the arrangement and activity of underground prayer places of the world's leading religions, their similarities and features in spiritual traditions is revealed.

The use of a historical-comparative approach in research on the history of the formation of underground prayer places in the experience and knowledge of world religions determines their common features and similarities.

When clarifying the history and time of construction, the functioning of religious underground prayer places, methods of research of theological science were used, which make it possible to accurately determine the typological function of the object, reveal the content of the religious and spiritual activity of underground prayer places, and determine their impact on the social and social environment.

Presented for scientific circulation with an analysis of the traditions of worship and architectural similarities and features of religious temples in the world's leading religions.

Key words: underground temples, construction and activity, general principles, hilvat, Sufism.

Кіріспе. Адамзат тарихында діндердің пайда болып, қоғамдық өмірге елеулі ықпал ете бастағаннан бастап әртүрлі діни мінәжет орындары салына бастады. Оларды географиялық ортаның табиғатына, халықтың тұрмыс тіршілігі мен өмір салтына байланысты жерүстіне, жарқабақтарға және жерастына орналасуына қарай топтастырып қарастыруға болады.

Осындай діни ғимараттарда мінәжет ету әртүрлі сипатта болғанымен олардың арасында белгілі бір дәрежеде ортақ қағидаға негізделген ұқсастықтар кездесетіндігін «Барлық діндерге қатысты, ешкімге дау тудырмайтын ұқсастық ол адамзатты, дүниені жаратушы құдай екендігі және тозақ пен жұмақтың бар екендігі» (Амаланов, 2022) деген сипаттағы тұжырымдар да айғақтайды.

Адамзаттың қоғамдық өміріне едәуір дәрежеде ықпал жасайтын, шынайы білімді қажет ететін, адамзат дамуының нақты тарихын көрсететін діндер арасында бір ортақ мақсатты

көздейтін ортақ қағидалармен бірге бітіспейтін, діни таным негізінде үнемі әлеуметтік оқшаулануға алып баратын қарама-қайшылықты әдет-ғұрыптық, танымдық тәжірибелер де кездеседі. Солай дегенмен «әртүрлі діни ағымдардың көзқарастарындағы айырмашылықтарға қарағанда ұқсастықтар әлдеқайда көп» (Амаланов, 2018) екені даусыз ақиқат.

Әлемдік діндерде адам өзінің бұл дүниедегі физикалық денесі өлгеннен кейін де тіршілігін тоқтатпайтын, жасаған әрекеттерінің сипатына байланысты өмір сүрудің басқа формасына ауысатындағы, яғни о дүниелік өмірге өтетіндігі туралы ортақ тұжырым орныққан. Осыған сай адамзат тарихындағы соңғы екі діннің – ислам және христиан діндерінің ортақ белгілері өте көп. Негізгі байланыс нүктелерінің бірі – бір Аллаға сену және көпқұдайшылықты (пұтқа табынушылықты) жоққа шығару. Сондай-ақ православие мен исламда көзге көрінетін әлемді, сондай-ақ көрінбейтін періштелер әлемін Құдай жаратқан деген тұжырымға саяды.

Діндер арасындағы дәстүрлердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары ол діндердің хикаяларындағы тарихи тамырластықпен қатар, олардың догматтық, канондық негіздеріндегі діни дүниетанымдық мәселелермен де байланысты. Иудаизм, христиан діні мен ислам ортақ рухани қайнар көзден бастау алғандықтан ибраһимдік, монотеистік аяндық діндер деп аталады (Тоқтарбекова, 2022).

Жаратушы Адам Ата мен Хауа ананы жаратқандығы, білім беретін ағаштың жемісін жеуге тыйым салғаны мәлім. Христиан дүниетанымында Жаратушы аянынан тыс алынған білім мойындалмайды, тіпті күнәға есептеледі.

Екі діннің ортақ философиялық ұстанымы - адамзаттың түпкі атасының (Адам ата мен Хауа ана) күнә жасауы. Осы ұстанымға сай мұсылмандар бұл дәстүрлі түсінікті мойындағынымен, Адам Ата мен Хауа ананың тәубеге келгендігін олардың күнадан арылғандығы деп түсінеді.

Діндердің екеуі де қасиетті кітаптарды мойындайды. Алайда, бұл ұқсастық тек сыртқы көрініс. Осының негізінде күнделікті өмірдегі мінез-құлық, имандылық (қарапайымдылық, момындық, құлшылық), қоғамдық іс-әрекет, көршілермен қарым-қатынас және жақсылық жасауға шақыру, ораза ұстау, құрбандық шалу, садақа беру, діни мерекелер және т.б. ұқсастықтың негізгі сипаты болып табылады.

Осындай ұқсастықтарға сай олардың ұстанатын діни дәстүрлері мен құлшылық етіп, мінәжат жасау орындарында ұқсастықтар болуы да заңды құбылыс. Діни дәстүрдегі ең басты ұғым адамның өзін-өзі тануы мен әлемнің ақиқат сырына үңілу мақсатында 40 күндік оқшаулану дәстүрі. Исламда бұл сопылық ағымда «Қылуат» ұғымында кездеседі. Ол туралы философия ғылымдарының докторы, профессор Д. Кенжетай «Иасауи тариқатында қылуат: Халуат-(а) (қазақша қылуат), Арабша, сөздік мағынасы жалғыз қалу, қуыс бір таса жерде оңашалану дегенді білдіреді. Сопылық терминологияда қылуат, муридтің бар ықыласын белгілі мақсатқа бағыттауы және кейбір арнайы зікірлер арқылы риязаттарды орындау үшін шайхтың муридіннің рухани хәлін қараңғы, сыртқы әлемнен жырақтау орындарда яғни, жерден қазылған мекенде, белгілі уақыт ішінде тәрбиелеуін білдіреді. Жүректі (қалбты) бөтен сенімдерден, жаман әдеттерден арылтуды, муридтің бүкіл болмысын Аллаға арнап, Одан басқа барлық нәрседен қол үзуін де қылуат дейді. Яғни, қылуат-рухани жалғыздықты, тәнімен «халық» арасында, жаны-рухымен Хақпен бірге болуды білдіреді.

Иасауи тариқатында қылуатке түсудің дәстүрлі этикалық қағидалары бар. Қылуат уақыты қырық күн. Оны «шілдехана» дейді. Қылуат мақсат емес, мақсатқа барар жолдағы рухты арылтудың құралы. (Кенжетай, 2018:131-132) – деп анықтама береді.

Сондай-ақ, белгілі Ясауитанушылар Ә. Муминов пен З.Жандарбек аударған Сафи-ад-дин Орың Қойлақының «Насабнама» шежіресінде «Қ.А. Ясауидің 12 мың муридi, 40 қылуатханасы болғанын айтады (Муминов, Жандарбек, 1992:32).

Бұдан басқа ел аузында «Алла тағала тарапынан келген ілімдерді үйрену кезінде пайғамбарлар халықтан оқшау жерлерге жеке кететін болған. Мысалы, Жүніс пайғамбар осы ілімді игеру үшін 40 күн үлкен балықтың ішінде, Мұса пайғамбар 40 күн тауда, Иса пайғамбар 40 күн шөл далада, Мұхаммед пайғамбар да 40 күн тау ішіндегі үңгірде болады» (Алтынбекова, 2013:233-234).

Байқағанымыздай 40 күн оқшаулану көне заманнан келе жатқан үрдіс, шілдеhana және қылуат пен жерасты мешіттері осы үрдістің заңды жалғасы. Демек, әлемдік діндердің барлығында оқшаулану немесе шілдеhanaда тазару дәстүрі болуы ықтимал.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы. Тақырыптың пәнаралық байланыстар тоғысында орындалуына байланысты зерттеудің методологиялық негізінің де тарих, теология және архитектура ғылымы салаларының әдіс-тәсілдерін қолдануымен ерекшеленеді. Әлемдік діндердің тәжірибесі мен танымында жерасты мінажат орындарының қалыптасу тарихы туралы ізденістерде тарихи-салыстырмалы тәсілді қолдану олардың ортақ белгілері мен үқсастықтарын анықтауға септігін тигізді. Сол сияқты бірнеше мәрте жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерін салыстыру арқылы дәлірек қорытынды жасау мүмкін болып отыр. Діни жерасты мінажат орындарының тарихы мен салынған уақытын, қызметін нақтылау объектінің типологиялық функциясын дәл анықтауға көмектеседі. Жерасты мінажат орындарының атқарған діни-рухани қызметі, оның қоғамдық-әлеуметтік ортаға ықпал-әсері теология ғылымының әдіс-тәсілдерін қолдануды қажет етеді. Мінажат орындары құрылыстарының орналасуы, қолданылған материалдары мен ішкі құрылымдары да алуан-түрлі болуы мен салыну уақытын нақтылау зерттеу барысында бірқатар қиындықтар туғызды. Бұндай түйінді мәселелердің шешімін іздестіруде сәулет-құрылыс саласының методологиялық әдіс-тәсілдеріне жүгінуге тура келеді.

Діни жерасты мінажат орындары туралы ғылыми деректерді зерттеу мен талдау тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық, индуктивті талдау, феноменологиялық әдістері бойынша жүргізілді.

Талқылау. Қазақстандағы рухани жерасты мешіттері пайда болған XII ғасыр тұсында сопылық ілім өз дамуының шарықтау шегіне жатқан кезең десек болады. Сопылық ілімді қарапайым халықпен қатар ірі дін басылары мен ел билігіндегі ақсүйек қауым да мойындаған болатын. Сопылық ілімнің бұндай беделі ислам дінінің түркі халықтары арасында таралуын барынша жылдамдатты. Сопылық ілім туралы айтқанда Қ.А. Ясауидің қылуатке түсу дәстүрі туралы айтуға тура келеді. Ясауи өмір тарихының негізгі деректік көзі болып табылатын Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті әрі туысы Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насабнама» қолжазба шежіресінде Қожа Ахмет Ясауидің әкесі мен өзінің көптеген «Қылуатте» шәкірт тәрбиелегені айтылады.

«Қылуат» мешітіне археологтар Т.Н. Сенигова, Е. Смағұлов, Қ. Итенов, М. Тұяқбаевтар әртүрлі кезеңдерде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген. Археологиялық қазба нәтижелері бойынша жазылған еңбектерде «Қылуат» жерасты мешіті туралы жан-жақты ғылыми мағлұмат берілген. Дегенмен, Қазақстан территориясындағы басқа жерасты мешіттері туралы ғылыми зерттеулер жоқтың қасы. Жерасты мінажат орындары туралы зерттеулер христиан әлемінде болсын, ислам әлемінде болсын ғылыми зерттеулерде өте аз қамтылған тақырып.

Қазақстандағы рухани жерасты мешіттері туралы мағлұматтар саяхатшы әрі тарихшы ибн Хордадбек «Китаб әл-масалик уа-л мамалик» (Жолдар және елдер туралы), «Әл-Мақдиси «Ахсан ат-тақасим уа мағрифат әл-ақалим» («Өлкелер туралы мәлімет беретін таңдаулы тарау»), әл-Идриси «Китаб нузһат әл-муштақ фи ихтирак әл-афак» («Шаршағанда көңіл сергіту мен дүниежүзі) аймақтарына саяхат») еңбектерінде және Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насабнама» қолжазба шежіресінде кездеседі (Муминов, Жандарбек, 1992:32).

Рухани жер асты мешіттері туралы зерттеулерге П. Рычков, А. Алексеев, А. Дюгамель, Э. Эверсман, П. Пашино, В. Бартольд, А. Бернштам, В.А. Гордлевскийлер өз жазбаларында атап көрсетсе, христиан дінінің православиелік бөлігіндегі жерасты шіркеулері мен монастырьлары туралы Ю.Ю.Шевченко арнайы зерттеу жүргізіп, монографиялық еңбек арнаған. А.В. Головнев, А.П. Зеньков, В.Я. Руденок, В.Н. Плужников, М.И. Артомоновтар жерасты монастырьлары мен шіркеулері туралы өз еңбектері мен зерттеулерінде түрлі мәліметтер береді.

Жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерімен қатар, діни жерасты ғимараттары туралы А.Б. Авагаян оқшауланып мінажат ету орындарының архитектурасы жайлы зерттеу жүргізсе, Т.А. Бабровский шіркеулер мен жерасты ғибадатханаларындағы діндарлардың оқшаулану

бөлмелерін (келия) салыстыра зерттейді. В.В. Зверинский жерасты немесе үңгірдегі ғибадатханалардан табылған археологиялық бұйымдар арқылы құрылыстың жасын анықтау жұмыстарын жүргізген (Зверинский,1897:146).

Зерттеу нәтижелері. IX-X ғасырларда ислам діні сунниттік бағытта түркілер әлемінде нығая түсті. Осы процесстің негізінде мешіттер мен медреселер қалыптаса бастаған болса, жерасты мешіттерін салу және оны пайдаланудың тәжірибесі орнықты.

Түркі әлеміне ислам дінінің дәнін сеуіп, түркі мәдениеті мен исламдық дәстүрлерді байланыстырып, діни рухани мектеп қалыптастырған, мұсылман әлемінің түкпір-түкпірінде сопылық ілімін таратқан, көптеген шікірт тәрбиелеген, «Әзірет Сұлтан» атанған Қожа Ахмет Ясауи бабамыз Мұхаммед пайғамбардың оқшаулану сүннетін «Жерасты мешіті» деп аталатын «Қылуетке» түсу арқылы орындаған. Дегенмен, қылуетке түсу Қожа Ахмет Ясауиге дейін де сопылық ағым өкілдерінде болғанға ұқсайды. Қожа Ахмет Ясауи шәкірттері де сүннетін қылуетке түсу арқылы орындаған.

1914 жылы Ф.Көпрүлү «Шура меджмуасы» аталатын мақаласында сопылық дәстүрдегі қылуетте оқшаулану жөнінде: «Қылуетте оқшаулануды қалаған кісі халық тарапынан болатын жаманшылықтан сақтануға емес, өз өз бойындағы жаман қылықтардан арылу үшін осы әрекетке бардым деп өзін-өзі сендіру керек. Себебі, егер керісінше болса өркөкіректік пен төкапарлыққа бой алдырады» (Көпрүлү,1999:19).

Христиан дінінің әсіресе, православиелік тармағында көптеп кездесетін жерасты шіркеулері де осындай оқшаулану мақсатында болғандығы айқын. «Бүкіл Еуропа мен Таяу Шығыста христиандықтың дамуы мен нығаюына қызмет еткен көптеген үңгірлер бар. Олардың кейбіреулері жеке оқшауланып мінәжат етуге арналған» (Татаров, 2015:85). Бұл туралы жерасты шіркеулерін түпкілікті зерттеумен айналысып жүрген т.ғ.к. Ю.Ю. Шевченко да өзінің «Христианские пещерные святыни» атты монографиясының II томы «Подземные святыни преамницы византии» атты VI тарауында «Үңгірдегі ғибадатханалар діни талаптардың жоғары деңгейіне сәйкес келгендіктен оны оқшаулану және өзін-өзі жетілдіретін орын (подвижничество) деп атады. Мұндай ғибадатханалардағы оқшаулану қатаң түрде өз еркімен болды: мұнда өз жаныңның "түпсіз тұңғиығына" үңілуге ештеңе кедергі болмайды, өйткені ол қалаған патшалық жүрегінің ең терең жерінде, жасырулы. Бұл әр христианға өмір жолының басында қажет болатын ақиқат сынақ. Әрбір христиандық жер бетінде немесе жерасты ғибадатханаларында болса да осынау опасыз дүниедегі жолдың соңында өз жанын Исусқа тапсырады. Ол жолда: дене-жерге, жан-сотқа (алдымен жеке адамға) тапсырылады. Осыған байланысты жер асты ғибадатханалары христиандардың барлық өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру орны болып табылады. Олармен алдын-ала белгіленген әртүрлі жерасты храмдарының түрлі функциялары байланысты болды» (Шевченко,2010:78) деп атап көрсетеді.

Жерасты ғибадатханаларының қандай дінге қызмет етсе де салынған орнының географиялық ерекшелігі көңіл аудартады. Себебі, жерасты ғибадатханалары әктасты, бортасты және құмтасты жынысты тауларда, салынған. Бұл туралы э.ғ.к. К.Ю. Татаров «Таудағы үңгірлердің әктас қабырғалары кеміргіштерден және обадан қорғануға сенімді құрал болды. Бұл діни рәсімдердің орны болғандықтан ол тиісті дәрежеде қажетті заттармен жабдықталуы тиіс» (Татаров, 2015:86).

Осыған орай исламдық діни жерасты ғимараттарының да дәстүрлері мен функцияларына тоқталып өтейік. «Қылует» рухани жерасты мешітіне де оқшаулану үшін «Ғар» бөлмелері салынған. Онда түсу үшін алдын ала дайындықтан өтуге тура келеді. Ол үшін «Шілдехана» деп аталатын мінәжат орынында 40 күн дайындықтан өтуге тиіс. Сол шілдеханадағы 40 күн тазару курсынан өткен, соған шыдаған діндар ғана «Ғар» бөлмесінде оқшаулануға рұқсат алатын болған. Әрине, «Шілдеханада» тазарудан өтудің де қатаң сақталатын өзіндік ережелері болған.

Бұдан біз, ибрахимдік діннің бірі саналатын христиан дінінің өкілдері де жерасты ғибадатханаларында оқшауланғанын көреміз. Ю.Ю. Шевченко осы еңбегінде христиандық жерасты ғибадатханаларын 3 түрге және ешқандай түрге кіргізуге жатпайтын ғибадатханалар деп бөледі.

1. Алғашқы діни жерасты ғимараттары Египеттегі фараондардың лабиринттері мен жерасты жерлеу храмдарында пайда болған. Оған Нитриский тауындағы Александрияның Аян Макары кешені, Птолемиадедегі Аян Пахомия, Ертедегі Египеттің жерасты жерлеу храмдарын жатқызады (Шевченко, 2010:78).

Жоғарыда келтірілген дерек бойынша діни жерасты ғибадатханаларының тарихы б.з.д. 2000 жылдан ары болып шығады.

Ж. Таймағамбетовтың жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде Қазақстан территориясынан табылған ең көне үңгірдің жасын ғалымдар 48 000 жыл деп анықтап отыр (Таймағанбетов, 2022). Демек, алғашқы адамдардың діни құлшылық дәстүрлерінің Қазақстан территориясында қалыптасуы да біздің жыл санауымыздан бірнеше мыңдаған жылдарға кететіні анық.

2. Құрылыстың екінші түрі – оқшауланған діндарлардың (анахореттердің) тұрақ-үңгір галереясы немесе құлшылық бөлмесі. Ғибадатханалардың бұл түріне Кавказдағы апостол Симон Кананитаның, Любечедегі Печерскийдің Аян Антониясының үңгірі және Аскольдово мазаратындағы Аян Феодоры мен Иоанның т.б. үңгірлерін жатқызады. Екінші типтегі барлық кешендердің негізгі функционалды мақсаты – тұрғын тұрақ.

Бұл Таяу Шығыс пен Арабияның стандартты тұрғын үй құрылысының дәстүрлі түрі. Мұндай үңгірлерде кейінгі эллиндік Петра халқының жартысына жуығы өмір сүрді. Сондай-ақ, мұнда «тірілер үйі» және «өлгендер үйі» жоспарланып жасалған. Мұндай «тұрақ үңгірлер» және «Иерусалимнің қасиетті географиясындағы» «жерлеу орындары» (қабір үңгірлері) олар Христостың туылуынан бұрын да, одан кейін де болған. Сол сияқты, жер асты жатын бөлмелері қағидаты бойынша жерлеу үңгірлері де орналастырылған-Жерорта теңізінің, Қырымның және Кавказдың кейінгі эллиндік және ерте ортағасырлық құпиялары. Оны Таяу Шығыстағы гипоген Пальмира сияқты жерлеу құрылымдарының кейінгі эллиндік үлгілерінен көруге болады. (Шевченко, 2010:78).

3. Жерасты құрылысының үшінші түрі - бұл жерасты ғибадатханасы мен жерасты зираты. Оның функционалды қызметі ежелгі Рим катакомбаларының кешендеріне сәйкес келеді, онда ертедегі христиандық храмдар (шіркеулер) мен зираттар үлкен жерасты құрылысында (криптерде) орналасқан, бірақ, әлі күнге дейін тұрғын бөлме (келия) белгісіз болып олтыр. Мұнда, жер астында олар діни жиналыстар өткізіп, пікірлес діндарларды жерледі, бірақ, тұрғын жай ғимараты ретінде пайдаланбады. Христиан жерасты құрылысының бұл түріне Шығыс Еуропада Псков-Печерск монастырымен жатады. Ерте орта ғасырдың басында Христиан ескерткіштерінің бұл түрі Таяу Шығыста жұмыс істеді және 1106-1114 жылдар аралығында орыс игумені Даниил «Скудельнич ауылы маңында (...) Сион тауының бөктерінде тастан көптеген үңгірлер қашалған, сол үңгірлерде қазір табыттар орналастырылған, қашалған тастар өте ғажап. Мұнда әкелінген діни пікірлес адамдардың мүрделері тегін жерленеді: олар бұл қасиетті орын үшін ештеңе төлемейді, өйткені ол жер Христің қанымен сатып алынған»-деп жазды (Шевченко, 2010:88).

Автор жоғарыда көрсетілген жерасты құрылыстарынан тыс басқа да объектілерді қосу керек, олар табиғи қасиетті үңгірлер – деп атап көрсетеді. Олар жерасты суларының деңгейінің көтеріліп, жер бетіне шығуы салдарынан пайда болған, қасиетті бұлақ көздері бар үңгірлер (Шевченко, 2010:90).

Ю.Ю. Шевченконың бұл жіктеулері тек хронологиялық жіктеу болып табылады. Жалпы алғанда православиелік жерасты шіркеулерінің салыну жылдары бойынша топтастырудан бөлек қызметтік функциялары мен архитектуралық ерекшеліктеріне қарай да топтастырған дұрыс.

Исламдық жерасты мешіттерінің архитектуралық және қызметтік сипатына үңіліп көрейік. Исламдық жерасты мешіттерін, оның ішінде Қазақстандағы діни жерасты мешіттеріне байланысты деректерді зерттеу барысында жерасты мешіттерін төмендегідей екі топқа бөліп жіктеуге болады.

1. Табиғи үңгірлерді діни рәсімдер орны ретінде өңдеу, кеңейту немесе бортасты және әктасты жарқабақтардан үңгу арқылы жерасты ғимаратын жасап пайдалану. Бұған негізінен Маңғыстау жеріндегі әктасты және бортасты тауларда орналасқан жерасты ғимараттары кіреді. Атап айтқанда: «Шақпақ ата», «Сұлтан үпі», «Шопан ата», «Қараман ата», «Бекет ата» жерасты мешіттері т.б. жатқызуға болады (1-5 суреттер).

2. Жерді арнайы қазып, салынған жерасты ғимараттары. Бұған Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан жерасты мешіттері кіреді. Үлкен «Қылует», кіші «Қылует», «Құмшық ата», «Шәмет ишан», «Шілдехана» т.б жерасты ғимараттары кіреді (6-10 суреттер).

Маңғыстау жеріндегі жерасты мешіттерінің ислам дінінің сопылық дәстүріне қызмет еткендігі анық. Ол туралы белгілі зерттеуші ғалым А.Г. Медоев бұл көрнекті құрылысты былай деп сипаттаған: «Ғимарат ежелгі шығыстың сәулет өнерінің үлгісімен күмбезделіп жасалған. Мешіттің іші мен есіктерінің мәнер өрнектері ерекше көркемделген. Ертедегі белгісіз шеберлер, тас өңдеушілер мен оюшылар тас бетіне бедер түсіріп, оларды өшпейтін бояулармен безендірген. Оларды жасаушылар құрылысшы емес, көбіне мүсінші сияқты еңбектенген». Мешіт қабырғасында кескінделген сопылық бағыт суреттері мен тұжырымдар (сопылықтың басты белгілері аялы ашық алақан бейнесі, жануар суреттері, Алланың 99 мағыналы аты, т.б.) оның тарихын, белгілену уақытын тереңдете түседі. Мешіттің қабырғалар, порталдар мен ұстындар жазықтықтарының беттеріндегі мұншама көп мөлшердегі эпиграфика өңірдің басқа бірде-бір ескеркішінде жоқ екенін атап айту керек (Медоев, 1969:51-57).

Православиелік жерасты ғимараттары да территориялық бөліністеріне қарай әртүрлі стильде салынғанын байқаймыз. Бұл туралы К.Ю. Татаров «Біздің ойымызша, ең басты айырмашылық - жерасты құрылыстарының салыну үлгісі. Егер, Қырымда монахтарға арналған кіші бөлмелер (кельи) бөлек салынған болса, Киевте олар дәліздермен біріктірілген, ал, Псковта бірінші шіркеу салынған. XV ғасырда дәл осы Успен жерасты шіркеуін жарықтандырудан осы солтүстік монастырдың тарихы басталады (Татаров, 2015:88).

Сонымен қатар, И.А. Агапов «үңгірлер болашақ монастырь орнында әлдеқайда ертерек пайда болды. Бұл құрылыстарды салған татар-моңғол ордасынан қашқан босқындар болуы мүмкін» (Агапов, 2011:237-260) деген пікір айтады.

Қорытынды. Жерасты діни ғимараттары діндарлардың оқшаулануы үшін қолайлы орын болғандығын көреміз. Оқшаулану- құдайды тану, өзін-өзі тану, бұл жер бетіндегі өмірдің, жер бетіндегі күрестің мәнін түсіну. Ғарда оқшаулану арқылы рух бостандығына қол жеткізгендер - тек тән құмарлықтарынан ғана емес қалыптасқан өз ой-пікірлерінен де тазарып, сонымен қатар нәпсілерін тыю арқылы күнәлардан да арылып, рухани тазарады. Осындай, жүрегі тазарған адам ғана шынайы ілімді, ақиқатты қабылдай алады делінді. Бұл үрдіс саналы адам қалыптасып, дін пайда болғаннан жалғасып келе жатқан діни дәстүр екенін көреміз.

Қандай қоғамда, қандай мемлекетте, қандай дінде немесе қандай географиялық жер қыртысында орналаспасын, қарастырып отырған жерасты ғибадатханаларынан өте көп күш жұмсалған қол еңбегінің көрінісін көреміз. Бұндай діни жерасты ғимараттары әктасты, бортасты және құмтасты тауларда, теңіз жағалауларындағы жарқабақтарда орналасты.

Қорыта айтқанда, зерттеуіміздің алғашқы болжам ретінде әлемдік діндердегі жерасты мінажат орындарының қызметі мен құрылыстарында мынадай ортақ белгілер мен ерекшеліктер болғандығын айтуға болады.

1. Жерасты құрылыстарының салынған жерлерлерінің әктасты немсе бортасты болып келуінде. Бұл кездейсоқтық емес. Жоғарыда атап өткеніміздей мұндай тау жыныстарында салынған құрылыстардың түрлі аурулар мен зиянкес жәндіктерден қорғайтыны ғылымда дәлелденген құбылыс;

2. Исламдық және христиандық жерасты діни құрылыстарына тән ерекшелік ол, жеке құлшылық бөлмелерінің болуы. Исламда, соның ішінде сопылық ағымда ол «Ғар» деп аталса, христиан діни құрылысында монахқа арналған жеке бөлмені «келья» деп атаған;

3. Сопылардың жиналып зікір салатын орны «Қылует» аталатыны белгілі, ал, христиан дінінде монахтардың елден жырақ үңгірдегі құлшылық орнын «Скит» деп аталады. Ғ.И. Кушенова «Зерттеулерде Ахмет Ясауи тарихатында Қылуеттің маңызы ерекше болғаны және оның өзіне ғана тән әдептері бар екені айтылады» (Кушенова, 2009:124) – десе, православиелік шіркеулердегі оқшауланған монахтарға арналған жалпыға бірдей ереже кездеспейді.

4. Ең басты ұқсастық екі дін өкілдерінің де кемелдену үшін 40 күн оқшаулануы. Осы тұста философия ғылымының докторы, профессор Д. Кенжетайдың «Пайғамбар Хира тауының

үңгірінде оңаша медитация жасап отырды. Уахи сол сәтте түсті. Бұдан шығатын қорытынды: пайғамбар сүндеті бойынша жүрек көзінді ашқың келсе оңашада үнсіз отыр. Ал қырық күн Құрандағы практика. Мұсаны кемелдікке келтіру үшін қырық күн Түр тауында ұстайды» (Кенжетай, 2022) деген тұжырымы оңашаланудың философиялық мәнін ашады.

Осындай сипаттағы ұқсастықтарға ие діндердің түрлі құрылыстары мен дәстүрлерінің Кеңестік кезеңдегі тағдыры да өте ұқсас болды. Дін өкілдері қуғынға ұшырады, діни орындар бұзылды немесе басқа мақсатқа пайдаланылды.

Түркістан қаласындағы «Қылует» жерасты мешіті 1942 жылы бұзылып, кірпіші май заводын салуға пайдаланылған, дегенмен А.Л. Шмидт деген азаматтың жанашырлығының арқасында құрылыстың сол кездегі макеті бізге жетіп отыр. Жәдігер «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» қорында сақтаулы. №7 сурет. (ӘСМҚ ВА, 2295:25).

Қазан төңкерісінен кейін кеңестер құрамына кірген елдерде діндарлар мен киелі орындар, діни ғимараттарға қарсы жүргізген биліктің қуғындау саясаты қалыптасқан діни дәстүрлердің өмір сүруіне кедергі жасап, тарихи сабақтастығын жойды. Осы кезеңде адамзат тарихындағы ірі-ірі екі діннің өкілдері мен дәстүрлері көп зардап шекті. Біз қарастырып отырған исламдық және православиелік діндердің жерасты ғимараттарының қиратылуы іске асты. Дегенмен, Кеңестер Одағының жүргізген атеистік саясаты халықтың дінге деген сенімін түпкілікті жоя алмағаны сияқты жерасты мінажат орындарының да біржолата жойып жібере алмады.

Жерасты діни мінажат орындарын іздестіру, зерттеу, қалпына келтіру жұмыстары жанданып келеді. Бұл үрдіс «Мәдени Мұра» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде қолдау тапты.

Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі қаржыландыратын "BR10164268 Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы және "Қылует" жерасты мешітін музейлендіру" жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Information about authors:

H.M. Tursun – Doctor of historical sciences, professor, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Kazakhstan, Turkestan. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz;

S.T. Shametov – Researcher, State Historical and Cultural Museum-Reserve "Aziret Sultan", Kazakhstan, Turkestan. E-mail: Shayan_68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4783-2384>, Shayan_68@mail.ru;

M.S. Isaev – PhD Kozha International Kazakh-Turkish University. Khoja Ahmed Yasawi, Kazakhstan, Turkestan. E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz. <https://orcid.org/0000-0001-7107-3993>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

Агапов И.А. О вазможном происхождении пещер Псково-Печерского монастыря / Христианство в регионах мира. - Москва: Наука. – 2011. – 260 с.

Алтынбекова Ә. Қожа Ахмет Ясауи және фольклор: ауыз әдебиетіне тигізген әсерін зерттеудің кейбір проблемалары // «Абайдың ақындық мектебі» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Дайк-пресс. – 2013. – 233-238 бб.

Амаланов С. Сходства и различия религий. - [Электронды ресурс] - URL: <https://amalan.ru/sxodstva-i-razlichiya-religiy.html> (22.07.2022 ж.).

ӘСМТММҚ ВА («Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» ведомствалық қоры). 2003-қ., 1-т., 2295-іс., 25- п.

Таймағамбетов Ж. Бәйдібек ауданындағы үңгірден 48 мың жыл бұрынғы тіршілік анықталды. - [Электронды ресурс] - URL: <https://newsroom.kz/regions/turkistan0766699.html> 19.07.2022.

Кенжетай Д. Қазақ мұсылмандығы және оның қалыптасу алғышарттары. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры. – 2018. – 248 б.

Кенжетай.Д. «Салафизмге қарсы бірден – бір антивирус – сопылық». - [Электронды ресурс] - URL: <https://ult.kz/post/teologiya-gylymdarynyn-doktory-professor-dosay-kenzhetaymen-sukhbat>.

Көпрүлү Ф.Қ. Қ.А. Иасауи танымы мен тағылымы. – Шымкент: ХҚТУ, 1999. – 254 б.

Көшенова Ф. Ясауи жолындағы зікір мен қылует дәстүрі (Сұлтан Ахмет Хазинидің «Джавахир ал-абрар» атты еңбегі бойынша) // Известия НАН РК (Серия общественных наук). – 2009, - №6. – С.123-125.

Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи: С библиогр. указ. / сост. и изд. В. В. Зверинский. 1-3. – Санкт-Петербург: Безобразова и К, 1897. – 146 с.

Медоев А.Г. Подземная архитектура кочевников полуострова Мангышлак // Простор. -1969. -№6. - С.51-57.

Муминов.А., Жандарбек З. Сафи-ад-дин Орың Қойлақы «Насабнама» Түркістан. «Мұра» 1992 ж. 32 б. Сафи-ад-дин Орың Қойлақы. «Насабнама» / Ауд. Ә.Муминов, З.Жандарбек. – Түркістан: Мұра. – 1992. – 32 б.

Татаров К.Ю. Сравнительный анализ пещерных монастырей России. Москва: НАУ. – 2015, - 251 с..

Тоқтарбекова Л.Н. Қазақстанның мәдени-әлеуметтік кеңістігіндегі ислам дәстүрі: дінтанулық талдау. - [Электронды ресурс]

<https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928/Аңдатпа%20Тоқтарбекова%20ЛН.pdf>

Шевченко Ю.Ю. Христианские пещерные святыни. – Москва: Наука, - 2010, - 187 с.

REFERENCES:

Agapov I.A. «O Vazmozhnom proiskhozhdenii peshcher Pskovo-Pecherskogo monastyrya. Sbornik nauchnykh trudov khrestianstvo v regionakh mira [On the possible origin of the caves of the Pskov-Pechersk monastery] / "Christianism in the regions of the world. – Moscva: Nauka. – 2011. – 260 s. [in Russian].

Altynbekova A. Hozha akhmet yasauı zhane folklor: auyz adebietine tigizgen aserin zertteudin kejbir problemalary [Khoja Ahmed Yasawi and folklore: some problems of studying the influence on oral literature] Abajdyn aqyndyq mektebi Qalyqaralyq ғылыми-teoriyalıq-konferenciya-materialdary. - Almaty: Daik-press, 2013. – 233-234 bb. [in Kazakh].

Amalanov S. Skhodstva i razlichiya religij [Similarities and differences of religions]. - [Elektronnyj resurs] – URL: https://amalan.ru/Sходства_i_razlichiya_religiy.html (22.07.2022 zh) [in Russian].

«Azret Sultan» memlekettik tarikhi madeni muzej-korygy vedomstvalik arhivi (ASMTM VA). 2003-k., 1-т., 2295-is., 25-р.

Taimagambetov Zh. Vdidıbek audanyndaǵy ығırден 48 мыс жыл бүрынғы тұрлық анықталды [A creature was discovered in a cave of the Baydibek district 48 thousand years ago]. - [Elektronnyj resurs]. – URL: - <https://newsroom.kz/regions/turkistan0766699.html> 19.07.2022 [in Kazakh].

Kenzhetaj D. Qazaq musulmandygy-zhane-onyn qalyptasu algyshtartary [Kazakh Islam and the prerequisites for its formation]. – Astana: Corporate fund "Spiritual Values Support Fund", 2018. – 248 b. [in Kazakh].

Kenjetai D. «Salafizmge qarsy birden – bir antivirus – sopylyq». [The only antivirus against Salafism is Sufism.] - [Elektronnyj resurs]. – URL: <https://ult.kz/post/teologiya-gylymdarynyn-doktory-professor-dosaykenzhetaymen-sukhbat> [in Kazakh].

Koprulu F.A. Iasauı tanymy men tagylymy [Cognition and teaching of K.A. Yasavi]. – Shymkent: MKTU,1999. – 254 b. [in Kazakh].

Kushenova I.G. İasauı jolyndaǵy zıkır men qyluet dıstıǵı (Sültan Ahmet Hazinidic «Javahir al-abrar» atty ecbegı boıynsha) [Traditions of zikir and kiluet on the way of Yasawi (based on the work of Sultan Ahmet Hazini "Javahir al-abrar")] // Izvestiya NAN RK. Social sciences series, 2009. – № 6. – 124 s. [in Kazakh].

Zverinskij V.V. Material dlya istoriko topograficheskogo issledovaniya o pravoslavnykh monastyryakh v rossijskoj imperii 1890-97gg. [Material for historical and topographical research on Orthodox monasteries in the Russian Empire] / comp. and ed. V.V. Zverinsky. 1-3. – Sankt-Petersburg: V. Bezobrazova and Co., 1897. – 146 s. [in Russian].

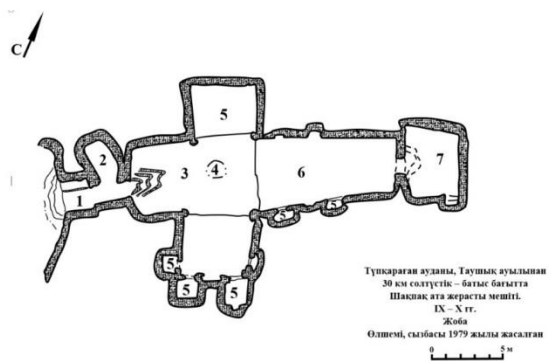
Medoev A.G. Podzemnaya arkhitektura kochevnikov poluostrova Mangyshlak [Underground architecture of the nomads of the Mangyshlak peninsula]. // Prostor. – 1969. – №6. - 51-57 s. [in Russian].

Muminov A., Zhandarbek Z. Safi-ad-din Oryn Qojlaqy ‘Nasabnama’. – Turkistan: Mura, 1992, – 32 b. [in Kazakh]

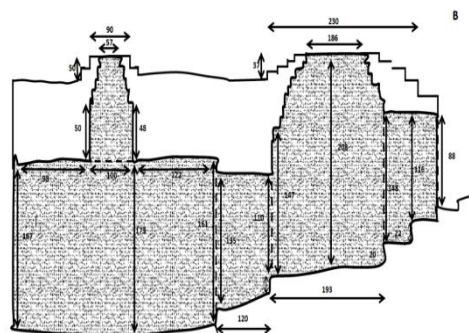
Tatarov K.YU. Srvanitelnyj analiz peshchernykh monostyrej Rossii [Comparative analysis of the cave monostyrs of Russia]. – Moscva: NAU. - 2015. 251 s. [in Russian].

Toqtarbekova L.N. Qazaqstannyn madeni aleumettiki kenstigindegi islam-dasturi: dintanulyq taldau [Islamic tradition in the cultural and social space of Kazakhstan: religious studies analysis] - [Elektronnyj resurs] – URL: <https://www.kaznu.kz/> [in Kazakh].

Shevchenko YU. Khristianskie peshchernye svyatyni [Christian cave shrines.] – Moscva: Nauka, 2010. – 187 s. [in Russian].

1 сурет. Маңғыстаудағы Шақпақ ата жерасты мешіті

2 сурет. Маңғыстаудағы Көбен жерасты мешіті

3 сурет. Маңғыстау. Оғландыдағы Бекет ата жерасты мешіті

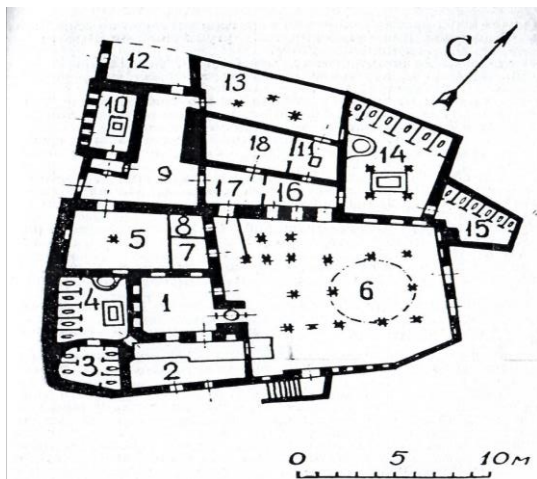

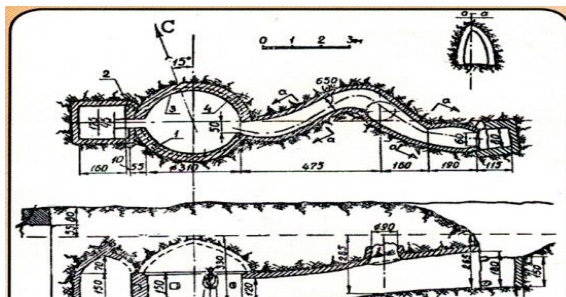
4 сурет. Маңғыстау өңіріндегі Сұлтан үпі жерасты мешіті

6 сурет. Түркістан қаласындағы «Үлкен Қылует» жерасты мешіті

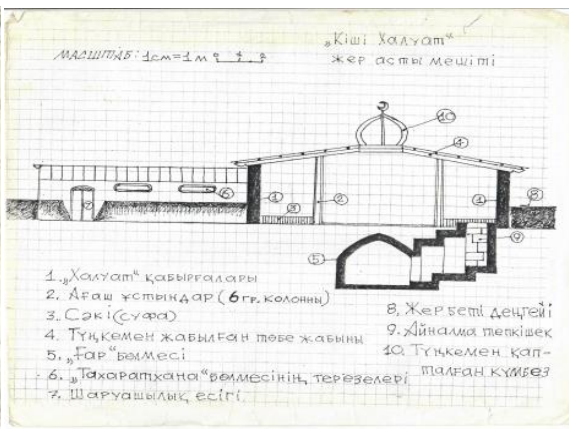
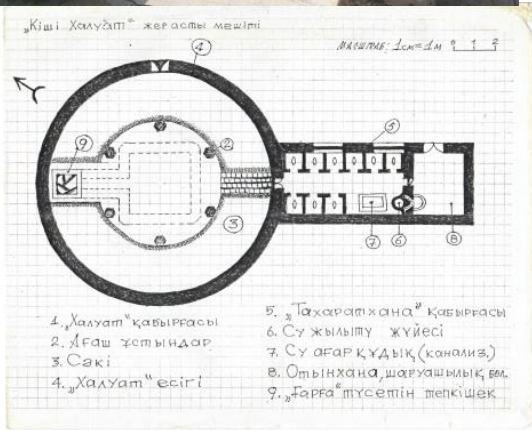

7 сурет. Түркістан қаласындағы «Үлкен Қылует» жерасты мешітінің 1940 жылы А.Л. Шмидт жасаған макеті

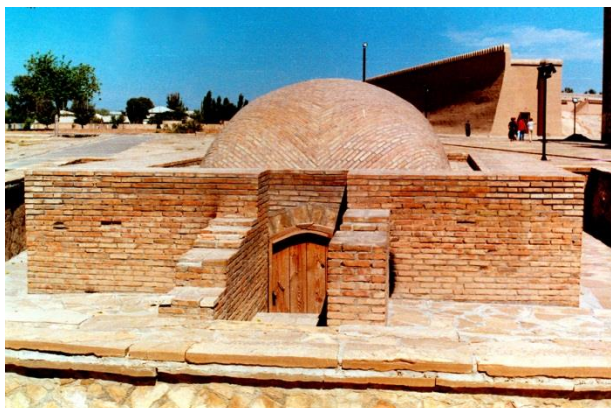

«Әулие Құмшық ата» жерасты мешітінің сызбасы. М. Тұяқбаев
«Түркістан сырлары». Алматы. 2000 ж. 51 б.

Түркістан қаласындағы «Әулие Құмшық ата» жерасты мешіті

9 сурет. Түркістан қаласындағы «Кіші Қылует» жерасты мешіті

10 сурет. Түркістан қаласындағы «Шілдехана» жерасты діни құрылысы

11 сурет. Қарнақтағы «Шәмет ишан» мешіті

МАЗМҰНЫ ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Бұрханов Б.Б. КЕҢЕСТІК ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ).....	4
Кушқумбаев А.Қ., Уалиев Т.А. ЕР ЕДІГЕ ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ (XIX ғ. II-жартысы – XX ғ. I-жартысы).....	15
Қапаева А.Т. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921 – 1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМЫ.....	27

ТАРИХ

Ағатай Ө.М. ҚАЗАҚ БАТЫРЛАР ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ЖАҚ (ЖАЙ) ҚАРУЫ.....	41
Бекенова А.А. СОҒЫСТАН KEЙІНГІ ОНЖЫЛДЫҚТАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ШАРУАЛАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ТҮРМЫСТАҒЫ МЕРЕКЕЛЕУ МӘДЕНИЕТІ (1945 – 1955).....	56
Дүйсенова Н.К., Смағұлов Б.Қ. 1930 – 1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МУЗЕЙ САЛАСЫ ДАМУЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	70
Закарья Р. ЕУРОПАЛЫҚ МИГРАНТТАРДЫҢ КСРО-ҒА ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ, СОНДАЙ-АҚ ОЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ КАТЕГОРИЯЛАРЫ.....	81
Көкебаева Г.К., Шілдебай С.Қ., Стамшалов Е.И. 1967 ЖЫЛҒЫ ШЫМКЕНТ КӨТЕРІЛІСІ	98
Крупко И.В. ОТЫРАР КІТАПХАНАСЫНЫҢ БЕЙНЕ ЖӘНЕ НАРРАТИВ СЕМИОЗИСІ: ЖОҒАЛҒАН АҒАРТУШЫЛЫҚТЫ ІЗДЕСТІРУ БАРЫСЫНДА.....	112
Күнікеев А.Д., Жетпісбай Н.Ы. ЖОЛАМАН ТІЛЕНШІҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІС (1822 – 1840).....	126
Қалыбекова М.Ш. XX ҒАСЫРДЫҢ 30 – 50 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРІГЕЙЛІКТІ ЖОЮ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	138
Қасымова Д.Б. Ж. ШАЯХМЕТОВ ПЕН Д. ҚОНАЕВ ҚЫЗМЕТТЕРІНЕН ҚАЛАЙ КЕТТІ: ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕ КЕЗЕҢДЕРІ.....	151
Қозыбаева М.М. СОҒЫСТАН KEЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚСТАН КОЛХОЗДАРЫНЫҢ	

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ (1946 – 1953).....	163
Қуанбай О.Б. ҚҰЛСАРЫ БАТЫР – ДИПЛОМАТ, МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ (1715–1776).....	172
Құдайбергенова А.И., Мамытова С.Н., Көбеев Р.Ж. АШЫҚҚАН ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫНЫҢ АУЫП БАРҒАН ЖЕРДЕГІ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ АРХИВТІК ДЕРЕКТЕРДЕН (1931 – 1933).....	185
Муканова Г.К., Байжуманова З.Б. БӨКЕЙХАНОВТЫҢ РЕДАКТОРЛЫҒЫНДАҒЫ «БАХАИЗМ» ЖАЙЛЫ ДӘРИСТЕР ЖӘНЕ СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВТЫҢ «ОҚУЛЫҚ ЖАЗБАЛАРЫ».....	196
Нурсултанова Л.Н., Еркін А.Е. ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТАЯУ ШЫҒЫСТЫҢ САЯСИ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ: ТАРИХИ-ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІ.....	206
Оразов Р.Е., Сатенова М.Р. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ.....	217
Оспанов Н.М. КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ БҰҰ-ДАҒЫ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫ РЕПАТРИАЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІНЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТЫ.....	228
Ошан Ж. ҚЫТАЙ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ЕЛТЕРІС ҚАҒАН ТУРАЛЫ ШІНАРА МӘЛІМЕТТЕР.....	238
Сарманова С.Р., Қозыбаева М.М., Маслов Х.Б. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	249
Сманова А.М. АХМЕТ ЗӘКИ УӘЛИДИДІҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ КӨЗҚАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	257
Стась И.Н., Нурбаев Ж.Е., М.М. Козыбаева АҚМОЛА ҚАЛАСЫНДАҒЫ ХІХ Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – ХХ Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҒИБАДАТХАНА ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН (ФОТОҚҰЖАТТАР МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ СӘУЛЕТТІК ТАЛДАУ).....	266
Ш.Б. Тілеубаев, С.Г. Белоус, Н.Н. Құрманалина, А.Н. Конкабаева ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАР МЕН ҰЛТЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ МУЗЕЙ ІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ.....	277
Түрсүн Х.М., Шаметов С.Т., Исаев М.С. ИСЛАМДЫҚ ЖӘНЕ ХРИСТИАНДЫҚ ЖЕРАСТЫ МІНАЖАТ ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ОРТАҚ БЕЛГІЛЕР.....	289
Ханна Матт ЖАҒАҢДЫҚ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАУ ҚҰБЫЛЫСЫ БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ: ТҮРКІСТАН ТӘЖІРИБЕСІ (1914 – 1916).....	301

Черепанов К.В.

Д.А. ҚОНАЕВТЫҢ АЛМАТЫНЫҢ ЕЛОРДАЛЫҚ
КЕЛБЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ.....314

Шакиева А.С.

ОТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ:
КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТАРИХ (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ).....329

Шотанова Ғ.А., Өжкенев Е.М., Жұмаділ А.Қ.

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР:
ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ БАСТАЛУЫ.....340

АНТРОПОЛОГИЯ

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН КЕШЕНДІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ-ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ 2021 ЖЫЛЫ ҚОБДА ӨЛКЕСİNДЕ ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРІ.....353

Ганиева А., Ананьевская Е., Хасенова Б.

ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЫНЫҢ ЗАТТЫҚ ТОПТАМАСЫ:
АҚМОЛА ӨҢІРІНДЕГІ ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....361

Кулагина Е.В., Смағұлов Б.Қ., Болсынбек Т.Н.

ОМБЫ ӨЛКЕТАНУШЫСЫ СЕРГЕЙ РОМАНОВИЧ ЛАПТЕВТИҢ ЖОЛ ЕСТЕЛІКТЕРІНДЕГІ
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНЕ
ҚАТЫСТЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР.....370

Рогожинский А.Е., Камалдинов И.Р.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АСПАРА ЖӘНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ҚАЛАЛАРЫ
(2021 – 2022 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ АЛДЫН-АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ).....384

МЕРЕЙ ЖАС

Алдажуманов Кайдар Сейсембаевұлы – 80 жас.....393

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ МЕТОДОЛОГИИ

- Б.Б. Бурханов**
О НЕКОТОРЫХ СПЕЦИФИЧЕСКИХ ЧЕРТАХ ИСЛАМА
В СОВЕТСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР).....4
- А.Қ. Кушкумбаев, Т.А. Уалиев**
ИСТОРИОГРАФИЯ ЭПОСА ЕР ЕДІГЕ ВО II ПОЛОВИНЕ XIX – I ПОЛОВИНЕ XX ВВ.....15
- А.Т. Капаева**
ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ
К ИЗУЧЕНИЮ ГОЛОДА 1921 – 1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ.....27

ИСТОРИЯ

- У.М. Агатай**
ТРАДИЦИОННОЕ ОРУЖИЕ ЛУК В КАЗАХСКОМ ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ.....41
- А.А. Бекенова**
КУЛЬТУРА ПРАЗДНОВАНИЯ В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ
КРЕСТЬЯН КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ (1945-1955).....56
- Н.К. Дуйсенова, Б.Қ. Смагулов**
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ МУЗЕЙНОЙ
СФЕРЫ В КАЗАХСТАНЕ В 1930-Х – 1950-Х ГГ.....70
- Р. Закарья**
ПРЕДПОСЫЛКИ МИГРАЦИИ В СССР ЕВРОПЕЙСКИХ МИГРАНТОВ,
А ТАКЖЕ ИХ ОСНОВНЫЕ КАТЕГОРИИ.....81
- Г.К. Кокебаева, С.К. Шилдебай, Е.И. Стамшалов**
ЧИМКЕНТСКОЕ ВОССТАНИЕ 1967 ГОДА.....98
- И.В. Крупко**
СЕМИОЗИС ОБРАЗА И НАРРАТИВА ОТРАРСКОЙ БИБЛИОТЕКИ:
В ПОИСКАХ УТРАЧЕННОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ.....112
- А.Д. Куникеев, Н.Ы. Жетписбай**
ВОССТАНИЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ ЖОЛАМАНА ТЛЕНШИЕВА (1822-1840).....126
- М. Калыбекова**
ПРОБЛЕМЫ РАЗРУШЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ В 30-50-Е ГОДЫ XX ВЕКА.....138
- Д.Б. Касымова**
КАК «УХОДИЛИ» СО СВОИХ ПОСТОВ Ж. ШАЯХМЕТОВ
И Д. КУНАЕВ: ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ.....151
- М.М. Козыбаева**

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОЛХОЗОВ КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1946-1953).....	163
О.Б. Қуанбай КУЛСАРЫ БАТЫР – ДИПЛОМАТ, ГОСУДАРСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ (1715-1776).....	172
А.И. Кудайбергенова, С.Н. Мамытова, Р.Д. Кубеев ИЗ АРХИВНЫХ ДАННЫХ О ПРЕБЫВАНИИ КАЗАХСКИХ ГОЛОДОБЕЖЕНЦЕВ НА МЕСТАХ ОТКОЧЕВКИ (1931-1933).....	185
Г.К. Муканова, З.Б. Байжуманова ЛЕКЦИЯ ПО «БЕХАИЗМУ», РЕДАКТОР БУКЕЙХАНОВ И «ПИСАНИЕ УЧЕБНИКОВ» СМАГУЛОМ САДВОКАСОВЫМ.....	196
Л.Н. Нурсултанова, А.Е. Еркін ПОЛИТИКО – ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА: ИСТОРИКО – ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	206
Р.Е. Оразов, М.Р. Сатенова АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И КАЗАХСКОЕ ОБЩЕСТВО.....	217
Н.М. Оспанов ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ООН В ОТНОШЕНИИ ПРОБЛЕМЫ РЕПАТРИАЦИИ ВОЕННОПЛЕННЫХ.....	228
Ж. Ошан ЧАСТИЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ ОБ ЭЛЬТЕРИС-ХАНЕ В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ.....	238
С.Р. Сарманова, М.М. Козыбаева, Х.Б. Маслов АЛИХАН БУКЕЙХАН И ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХОВ.....	249
А. Сманова НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ УСТАНОВОК АХМЕТА ЗАКИ ВАЛИДИ.....	257
И.Н. Стась, Ж.Е. Нурбаев, М.М. Козыбаева ИЗ ИСТОРИИ ХРАМОВОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В Г. АКМОЛИНСК ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ (АРХИТЕКТУРНЫЙ АНАЛИЗ НА МАТЕРИАЛАХ ФОТОДОКУМЕНТОВ).....	266
Ш.Б. Тілеубаев, С.Г. Белоус, Н.Н. Курманалина, А.Н. Конкабаева ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ПО ОРГАНИЗАЦИИ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	277
Х.М. Турсун, С.Т. Шаметов, М.С. Исаев ОБЩИЕ ЧЕРТЫ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИСЛАМСКИХ И ХРИСТИАНСКИХ ПОДЗЕМНЫХ МОЛИТВЕННЫХ МЕСТ.....	289

Ханна Матт

ГЛОБАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН ВОЕННОГО ПЛЕНА
В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ОПЫТ ТУРКЕСТАНА (1914 – 1916).....301

К.В. Черепанов С.Е. Ажигали, Б.А. Ашим

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ
КОМПЛЕКСНОЙ ЭТНОГРАФО-ЭТНОАРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ
ЭКСПЕДИЦИИ 2021 ГОДА В ХОБДИНСКОМ РЕГИОНЕ.....314

А.С. Шакиева

ИССЛЕДОВАНИЕ УЛУСА ДЖУЧИ В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВА:
СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД И СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИЯ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....329

Г.А. Шотанова, Е.М. Ужкенов, А.К. Жумадил КАЗАХИ БУКЕЕВСКОЙ ОРДЫ:

НАЧАЛО МОДЕРНИЗАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА.....340

АНТРОПОЛОГИЯ

С.Е.Ажигали, Б.А. Ашим

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ КОМПЛЕКСНОЙ
ЭТНОГРАФО-ЭТНОАРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 2021 ГОДА В ХОБДИНСКОМ
РЕГИОНЕ.....353

А. Ганиева, Е. Ананьевская, Б. Хасенова

ПРЕДМЕТНАЯ КОЛЛЕКЦИЯ КАЗАХСКОГО КЫСТАУ:
ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В АКМОЛИНСКОМ ПРИИШИМЬЕ.....361

Е.В. Кулагина, Б.Қ. Смагулов, Т.Н. Болсынбек

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ КАЗАХОВ
В ПОЛЕВЫХ ЗАМЕТКАХ ОМСКОГО КРАЕВЕДА СЕРГЕЯ РОМАНОВИЧА ЛАПТЕВА.....370

А.Е. Рогожинский, И.Р. Камалдинов

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДИЩА АСПАРА И ШАРУАШЫЛЫК
(ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ В 2021 – 2022).....384

ЮБИЛЕЙ

Алдажуманов Кайдар Сейсембаевич – 80 лет.....393

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

B.B. Burkhanov ON SOME SPECIFIC FEATURES OF ISLAM IN SOVIET CENTRAL ASIA (HISTORIOGRAPHICAL REVIEW).....	4
A.K. Kushkumbayev, T.A. Ualiyev HISTORIOGRAPHY OF YER YEDIGE EPIC IN 2 ND HALF OF 19 – 1 ST HALF OF 20 CC.....	15
A.T. Капаева THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE FAMINE OF 1921–1922. IN KAZAKHSTAN.....	27

HISTORY

O.M. Agatay A BOW AS A TRADITIONAL WEAPON IN THE HEROIC EPICS OF THE KAZAKHS.....	41
A.A. Bekenova CULTURE OF CELEBRATION IN THE EVERYDAY LIFE OF THE PEASANTS OF KAZAKHSTAN IN THE POST-WAR DECADE (1945-1955).....	56
N.K. Düisenova, B.Q. Smagulov SOME ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE MUSEUM SPHERE IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S – 1950S.....	70
R. Zakarya PREREQUISITES FOR MIGRATION OF EUROPEAN MIGRANTS TO THE USSR, AS WELL AS THEIR MAIN CATEGORIES.....	81
G.K. Kokebayeva, S.K. Shildebai, E.I. Stamshalov SHYMKENT UPRISING OF 1967.....	98
I.V. Krupko SEMIOSIS OF THE IMAGE AND NARRATIVE OF THE OTRAR LIBRARY: IN SEARCH OF THE LOST ENLIGHTENMENT.....	112
A.D. Kunikeev, N.N. Zhetpisbay THE UPRISING LED BY ZHOLAMAN TLENSHIEV (1822 –1840).....	126
M. Kalybekova PROBLEMS OF THE DESTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY IN THE 30-50s XX CENTURY.....	138

D. Kassymova HOW Z. SHAYAKHMETOV AND D. KUNAYEV LEFT THEIR POSTS: COMMON AND PARTICULAR.....	151
M.M. Kozybayeva SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COLLECTIVE FARMS OF KAZAKHSTAN IN THE POST-WAR PERIOD (1946 – 1953).....	163
O. Kuanbay KULSARY BATYR – DIPLOMAT, STATE AND PUBLIC ACTOR (1715 – 1776).....	172
A.I. Kudaibergenova, S.N. Mamytova, R.D. Kubeyev FROM ARCHIVAL DATA ON THE STAY OF THE KAZAKH FAMINE REFUGEES IN THE MIGRATION DESTINATIONS (1931 – 1933).....	185
G.K. Mukanova, Z.B. Baizhumanova LECTURE ON "BEHAISM", EDITOR BUKEIKHANOV AND "WRITING TEXTBOOKS" BY SMAGUL SADVOKASOV.....	196
L.N. Nursultanova, A.E. Erkin POLITICAL AND ECONOMIC COOPERATION OF KAZAKHSTAN AND THE MIDDLE EAST: HISTORICAL AND CHRONOLOGICAL ASPECT.....	206
R.E. Orazov, M.R. Satenova AKHMET BAITURSYNOV AND KAZAKH SOCIETY.....	217
N.M. Ospanov THE POLICY OF THE SOVIET UNION IN THE UN WITH RESPECT TO THE PROBLEM OF REPATRIATION OF PRISONERS OF WAR.....	228
Zh. Oshan PARTIAL INFORMATION ABOUT ELTERIS KHAN IN CHINESE SOURCES.....	238
S.R. Sarmanova, M.M. Kozybayeva, K.B. Maslov ALIKHAN BUKEIKHAN AND THE DEVELOPMENT OF THE ETHNIC IDENTITY OF THE KAZAKHS.....	249
A. Smanova SCIENTIFIC ACTIVITY AND FORMATION OF THE WORLDVIEW OF AKHMET ZAKI UALIDI.....	257
I.N. Stas, Zh.Y. Nurbayev, M.M. Kozybayeva FROM THE HISTORY OF TEMPLE CONSTRUCTION IN AKMOLINSK IN THE SECOND HALF OF THE 19 TH – EARLY 20 TH CENTURIES (ARCHITECTURAL ANALYSIS ON THE MATERIALS OF PHOTOGRAPHIC DOCUMENTS).....	266
Sh.B. Tleubayev, S.G. Belous, N.N. Kurmanalina, A.N. Konkabayeva ACTIVITIES OF PUBLIC ORGANIZATIONS AND NATIONAL INTELLIGENTIA ON THE ORGANIZATION OF MUSEUM BUSINESS IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY.....	277
H.M. Tursun, S.T. Shametov, M.S. Isaev COMMON FEATURES IN THE CONSTRUCTION AND OPERATION OF ISLAMIC AND CHRISTIAN UNDERGROUND PRAYER PLACES.....	289

Hanna Matt

GLOBAL CAPTIVITY IN THE FIRST WORLD WAR:
PRISONERS OF WAR IN TURKESTAN, 1914 – 1916.....301

K. Cherepanov

THE ROLE OF D. A. KUNAEV IN SHAPING THE CAPITAL IMAGE OF ALMATY.....314

A. Shakiyeva

THE STUDY OF THE JOCHI ULUS IN THE HISTORY OF THE FATHERLAND:
THE SOVIET PERIOD AND MODERN HISTORY (COMPARATIVE ANALYSIS).....329

G.A. Shotanova, E.M. Uzhkenov, A.K. Zhumadil

KAZAKHS OF THE BUKEY HORDE: THE BEGINNING
OF MODERNIZATION OF TRADITIONAL SOCIETY.....340

ANTHROPOLOGY

S.E. Azhigali, B.A. Ashim

SOME RESEARCH RESULTS OF THE WEST KAZAKHSTAN INTEGRATED ETHNOGRAPHIC AND
ETHNOARCHAEOLOGICAL EXPEDITION IN 2021 IN THE KHOBDA REGION.....353

A. Ganieva, E. Ananyevskaya, B. Khassenova

COLLECTION OF FINDS OF THE SETTLEMENT OF BOZOK II IN THE NORTHERN
SARYARKA.....361

Y.V. Kulagina, B.Q. Smagulov, T.N. Bolsynbek

SOME ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE MUSEUM
SPHERE IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S – 1950S.....370

A.E. Rogozhinsky, I.R. Kamaldinov

MEDIEVAL CITY-SITES ASPARA AND SHARUASHYLYK
(PRELIMINARY RESULTS OF RESEARCH IN 2021 – 2022).....384

ANNIVERSARY

Aldazhumanov Kaidar Seisembayevich – 80 years old.....393

Редакцияның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«edu.e-history.kz» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.